

ARAB. *DUALIS*, CZYLI ZAGADKA TOŻSAMOŚCI

Temat przedstawiony skrótowo w tytule może wydać się trywialny, a nawet marginalny, w nowych pracach jest już traktowany tylko, jako „operacjonalizacja pojęć”, a nie próba ogólnej, uniwersalnej definicji terminu, co jednak – zdaniem autora – jest jedynie wybiegiem, aby uniknąć trudności z tym związanych.

W dzisiejszej literaturze dotyczącej zarówno zagadnień politycznych (np. kwestia nacjonalizmu arabskiego), historycznych (m.in. identyfikacji cywilizacji arabsko-muzułmańskiej), czy nawet socjologicznej i kulturowej, autorzy najchętniej pomijają definiowanie tytułowego pojęcia, albo autorytatywnie używają go, jakby od dawna było już przyjętym, konkretnym terminem naukowym. Tymczasem po dziś dzień nauka – i jej różne gałęzie – staje przed nierozstrzygniętym problemem: jednoznacznym zdefiniowaniem kategorii ‘Arab’. Przecież Rosjanie żyją w Rosji, Afrykańczycy w Afryce, a gdzie mieszkają Arabowie? I kim są? Czy naprawdę istniał jeden etnos arabski, który zamieszkiwał obszary od wybrzeży Atlantyku po brzegi Oceanu Indyjskiego? Coraz częściej badacze, którzy zajmują się kwestiami związanymi z ‘Arabami’, czy ‘arabskością’, powątpiewają,

czy istnieje jakakolwiek wspólny czynnik, leżący u podstaw tego powszechnie używanego pojęcia. Rzeczywiście, zdefiniowanie go nie jest łatwe¹.

Aby odpowiedzieć na to pytanie, wiele różnych ośrodków, i badaczy, od ponad stu lat podejmowało i nadal podejmuje wysiłki akademickie, korzystając z dorobku różnych dziedzin nauk i ich metod, aby uzyskać ostateczny rezultat. Mimo to nawet wspólnie, w przypadku biologii – z użyciem technik genetycznych, nie udało się osiągnąć zadowalających rezultatów. Jedynym, w miarę skutecznym, manewrem logicznym stała się, żartobliwie mówiąc, antydefinicja, czyli definicja przez negację. Dla przykładu: Arabowie to wszyscy pozostali mieszkańcy Egiptu, którzy nie są Koptami, Turkami, Grekami itd., itp.

Problem jest na tyle istotny, że w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej w 1975 r. grupa uczonych założyła Centrum Współczesnych Studiów Arabskich Uniwersytetu Georgetown (CCAS)², które

¹ W. M. Watt, P. Cachia, *Who is an Arab?*, https://www.africa.upenn.edu/K-12/Who_16629.html [dostęp: 5 lutego 2021].

² *Center For Contemporary Arab Studies History*, <https://ccas.georgetown.edu> [dostęp: 5 lutego 2021].

jest częścią Szkoły Służby Zagranicznej im. Edmunda A. Walsh. Instytucja ta jest najstarszą uczelnią zajmującą się naukowo sprawami międzynarodowymi w Stanach Zjednoczonych. Jednym z podstawowych celów działania CCAS i ich studiów było podjęcie próby uściślenia bazowego pojęcia: ‘arabski’, ‘Arab’. Oczywiście w dzisiejszych czasach waga tej kwestii wynika z konotacji politycznych tego pojęcia: m.in. nacjonalizmu arabskiego, czy panarabizmu, a nie jest czynnikiem w interpretacji danych archeologicznych z regionu Bliskiego Wschodu.

Literatura światowa, w tym i ta jej część, która powstała w języku polskim lub na ten język została przetłumaczona, jest liczna i bogata. Na przestrzeni ostatnich kilkuset lat wielu autorów w swoich dziełach definiowało ‘Araba’³, ale poczynając od początku XX w., wśród tych prób przeważają te postromantyczne i z przyczyn o naturze politycznej kontynuowane są po dziś dzień. Romantyczne wzorce zaczerpnięte z *Arabian Nights*⁴ (*Księgi tysiąca i jednej nocy*), przełożono na wizję ‘Araba’ w masowej świadomości i kulturze europejskiej. W okresie międzywojennym powstał cały nurt w literaturze – powieści awanturnicze, których akcja odgrywała się (przynajmniej częściowo) w krajach arabskich. Kontynuowano ten proceder także w nowych mediach (film) w latach 20. i 30.⁵, popularyzując model szlachetnego, odważnego wojownika, przedstawiciela nieokreślonego, umownego,

ale – narodu (m.in. filmy z Rudolfem Valentino)⁶. Właśnie wówczas, kiedy na świecie wcielano w życie idee państw narodowych, stworzono wizję ‘Arabów’ jako jednego narodu, obejmującego mieszkańców państw od Atlantyku po Zatokę Perską (zwaną też Arabską). W pewnym sensie, zanim idea ta stała się polityczna, już istniała w świecie bliskowschodnim w literaturze (w tym ludowej) i w świadomości społecznej. Mieszkańcy wspomnianych terytoriów, czytając i słuchając⁷ *Księgi tysiąca i jednej nocy*, mieli poczucie tożsamości wspólnoty z jej ‘arabskimi’ bohaterami.

Niniejszy artykuł ma charakter przeglądowy i jego celem jest – podobnie jak to określił w stosunku do swojej obszernej pracy Janusz Danecki we wprowadzeniu do książki *Arabowie*: „rozwiązanie wielu mitów dotyczących świata arabskiego, tak powszechnych nie tylko w Polsce, ale i we wszystkich krajach Europy”⁸. Niniejsza próba ma umożliwić odsiew przestarzałych, nienaukowych i ciągle spotykanych w nowych publikacjach poglądów na tytułowy temat, prezentując też rezultaty nowych badań. Dla lepszej czytelności pogrupowałem poglądy na „koalicje” tematyczne – część kryteriów jest na tyle wspólna, że uniemożliwiają całkowite rozdzielenie materii, wprowadzenie dyskretnej typologii. Zakresem badania objąłem wybraną zachodnią literaturę przedmiotu, w tym polską, w okresie ostatnich niecałych stu lat, tj. od lat 30. XX w. do chwili obecnej. Dobrany materiał jest moim zdaniem wystarczającą próbką

³ Ważniejsze pozycje wskazuje: J. Danecki, *Arabowie*, Warszawa 2001, s. 9–15.

⁴ Angielski tytuł zbioru przypisuje arabski rodowód zawartym w nim opowieściom, które w istocie są indyjskie, perskie, chińskie, a nawet japońskie, a zostały jedynie przełożone na arabski i przerezegowane w duchu islamu przez Arabów.

⁵ Cały ten modny podówczas nurt został wyśmiany w latach 50., patrz: *Lo Sceicco bianco* (pol. *Biały szejk*), 1952 r., reż. F. Fellini.

⁶ Np. *The Sheik* (pol. *Szejk*), 1921 r., reż. G. Melford, czy *The Son of the Sheik* (pol. *Syn szejka*), 1926 r., reż. G. Fitzmaurice.

⁷ W kulturze arabskiej do dziś działają *hakawati*, ‘opowiadacze’, bajarze, którzy w miejscach publicznych wygłaszają aktorsko głównie ludowe teksty literackie.

⁸ J. Danecki, *Arabowie*, dz. cyt., s. 9.

źródeł, gdyż reprezentuje najważniejsze i wpływowe (w sposobach ujęcia tematu) nurty badawcze.

Pierwszą wydzieloną grupę stanowią te stanowiska badawcze, które odwołują się do jedni ‘Arabów’, opierając się na ich wspólnej historii, a tę wiążą przede wszystkim z ich zbornością geograficzno-terytorialną i tożsamością językową. Przy czym, dla osiągnięcia tych celów, czyli potwierdzenia wielowiekowej spójności Arabów, sięga się m.in. po badania etymologiczne podstawowych pojęć: ‘Arab’, ‘arabskość’, ‘arabski’. Drugą grupę stanowią komplementarne perspektywy badawcze koncentrujące się na bezpośrednich danych historycznych (w tym na tekstach źródłowych, dokumentacji archeologicznej itd.), a trzecią, nawiązującą do kolejnej gałęzi nauk – biologii – badania z zakresu antropologii (m.in. studia nad rasą, czy genetyką). Kolejne klastry wiodą nas tropem politologii i antropologii kulturowej. Ich granice są płynne, przenikają się wzajemnie i podział niniejszy służy jedynie większej klarowności tekstu, nie jest oparty na żadnej metodologii, a dla uniknięcia powtórzeń, część materiału mającego konotacje plasującego go także w innej grupie, została arbitralnie przypisana tylko do jednej.

1. Jedność geograficzno-terytorialna

Większość opracowań uznaje za kolebkę ‘Arabów’ niektóre ziemie dzisiejszego Półwyspu Arabskiego, nazywane w literaturze arabskiej *Dżazirat al-Arab*⁹, czyli ‘Wyspa Arabów’, to jest półwysep leżący w południowo-

-zachodniej Azji, w znacznej swej części pustynny i półpustynny. Dziś nazywa się go też arabskim regionem historyczno-etnograficznym, którego granice w ogóle nie pokrywają się ze współczesnymi państwami Półwyspu Arabskiego. *Notabene*, północna część tego Półwyspu też nie bywa wliczana do „macierzy Arabów”. Poglądy „terytorialne” zakładają, że Arabowie to pierwotni mieszkańcy Półwyspu Arabskiego. Olga Bibikowa pisze: „Brak danych historycznych na temat jakichkolwiek większych inwazji obcych [...] wskazuje na stosunkowo jednorodne pochodzenie rdzennej ludności regionu”¹⁰. Autorka nie dodaje jednak, że w ogóle nie mamy danych na temat migracji w najwcześniejszych znanych okresach historycznych tych ziem – „obok” istniały stuleciami państwa akadyjskie, Sumerów i Babilończyków, które pozostawiły po sobie pisemne i inne trwałe dowody swojej egzystencji, ale nie pozostawiły w swojej (znanej nam) literaturze praktycznie żadnych adnotacji o swoich sąsiadach. Z nielicznymi wyjątkami, o których później. Autorka uznaje, że ‘Arabowie’ byli rdzennymi mieszkańcami tych ziem i mieli wspólne pochodzenie. Domyślnie, że byli, co najmniej, większością wśród tubylców, jeśli nie wyłącznym ludem zamieszkującym ten region.

Prawdą jest, że nie istnieją zapisy (wiarogodne naukowo źródła) dotyczące większych migracji na ziemie „kolebki”, ale także nie znamy żadnych faktów potwierdzających istnienie w tych czasach na tymże terytorium jakiegokolwiek autochtonicznej, homogenicznej grupy „o wspólnym pochodzeniu”. A jest to kwestia ważna dlatego, że nie wiemy, czy ‘Arabia’ jest rzeczywiście

⁹ W pracy zastosowałem transkrypcję uproszczoną, bo naukowa nic by tu nowego nie wniosła. Pojęcie ‘Arab’ zapisywane jest małą i dużą literą, co jest jedynie ukłonem w stronę języków europejskich, bo w języku arabskim takowego rozróżnienia nie ma. Zatem ‘arab’ jest po prostu zapisem w uproszczonej transkrypcji z języka arabskiego (w przypadku cytatu).

¹⁰ О.П. Бибикина, *Арабы. Историко-этнографические очерки*, Москва 2008, s. 15.

macierzystym regionem, skąd wywodzą się Arabowie. Nie wiemy, kiedy tam zamieszkali, nie wiemy, czy zajęli cudze (czyje?) terytorium i co się – w takim przypadku – stało z tubylcami. Nie wiemy nawet, czy w okresie, kiedy już się tam pojawili, byli jedynymi mieszkańcami Arabii lub czy stanowili większość wśród tubylców.

W znacznie późniejszym okresie udokumentowano istnienie pojęcia geograficznego u Greków – ‘Arabia’ za czasów Herodota oznaczała cały Półwysep Arabski (łącznie z Jemenem) wraz z wszystkimi jego mieszkańcami¹¹. W okresie, kiedy arabscy muzulmanie rozpoczęli swoją inwazję na otaczające je ziemie – VII w. i późniejsze stulecia po w. X – narzucili, jako zdobywcy, swoją wizję ‘arabskości’ podbitym ludom. Stosunkowo szybko je zarabizowali i zislamizowali, ale nie doszło do przyłączania nowych terytoriów geograficznych do Wyspy Arabów, czyli powiększenia terytoriów arabskich. Innymi słowy, ziemie podbite nie stały się ziemiami arabskimi – były zdobytymi prowincjami. Dopiero później i to właściwie zaledwie w XIX i XX stuleciach, zaczęto traktować np. Egipt jako państwo arabskie.

Dzisiejszy ‘świat arabski’ – kolejny termin nieposiadający dyskretnej definicji – jest pojęciem wprowadzonym do obiegu informacyjnego przez Europejczyków. Zaczęto go używać już po upadku imperium Osmanów (czyli mniej więcej w okresie I wojny światowej). Dotyczy to również pojęcia ‘Bliskiego Wschodu’, który jest też terminem postosmańskim¹². Można go podzielić na trzy strefy: Maszrik (Wschód), tj. ziemie leżące

na wschód od Morza Czerwonego, region Centrum obejmujący terytoria obecnego Egiptu i Sudanu oraz Maghreb (Zachód), czyli ziemie od Egiptu po brzegi Atlantyku¹³. Innymi słowy, to część Azji Południowo-Wschodniej (Arabia Saudyjska, Jemen, państwa Zatoki, Irak, Syria, Liban, Jordania i Izrael), Egipt i Libia, Tunezja, Algieria, Maroko, Mauretania, Sahara Zachodnia oraz niżej Sudan i Czad)¹⁴. Jak widać, przy każdej kolejnej definicji obszar się zmienia (w ostatniej cytowanej doszły terytoria Czadu i Izraela). W literaturze anglojęzycznej używa się dwóch pojęć – *Near East* i *Middle East*, oba mają podobne znaczenia, ale pierwszemu przypisuje się europocentryczny charakter, a drugiemu – amerykocentryczny. Przy czym, w kontekście starożytności, używa się tylko terminu *Ancien Near East*.

2. Tożsamość lingwistyczna

Kolejna grupa poglądów jest reprezentowana przez badaczy skłaniających się ku hipotezie, że mamy do czynienia z grupą ludów (więc nie etnosem), spoiwem której – i najważniejszą podstawą ich jedności – jest język ‘arabski’ (w apostrofach, gdyż mowa tylko języku północnoarabskim). Do przedstawicieli tego prądu można zaliczyć Bibikową, która *expressis verbis* stwierdza:

Mówimy, więc o grupie spokrewnionych plemion, które łączy ich środowisko, wierzenia religijne, ale przede wszystkim język (‘arabskie’ *koine*), i który wyróżniał je spośród pozostałych tubylców Arabii:

¹¹ J. Danecki, *Wstęp*, w: B. Lewis, *Arabowie w historii*, Warszawa 1995, s. 15–16.

¹² J. Hathaway, *Arabowie pod panowaniem Osmanów, 1516–1800*, współpr. K. K. Barbit, przeł. K. Pachniak, Warszawa 2012, s. 21.

¹³ Y. Lacoste, *Le Grand Maghreb, un vaste ensemble géopolitique*, w: *L'Etat du Maghreb*, red. C. de Lacoste-Dujardin, Y. Lacoste, Paris 1991, s. 22.

¹⁴ J. Danecki, *Wstęp*, w: B. Lewis, *Arabowie w historii*, dz. cyt., s. 22–23.

tych, którzy komunikowali się po aramejsku, grecku czy hebrajsku.¹⁵

Arabska tożsamość lingwistyczna jest także częścią definicji Marka Dziekana:

Arabowie – grupa ludów semickich uznających język arabski za rodzimy, [...] który obok swojej wersji literackiej opartej na języku Koranu, obejmuje wiele dialektów i odmian o znacznym zróżnicowaniu, język literacki pozostaje jak dotąd jedyną formą języka pisanego¹⁶.

Niektórzy badacze podkreślają, że arabskie standardy językowe i literackie pozostają do dziś niesłychanie jednorodne, chociaż dotyczą różnych regionów ‘świata arabskiego’. Znajdujemy je nawet w innych strefach geograficznych, w obrębie świata islamu. „Tak było od wieków”¹⁷.

Język arabski literacki (*fusha*) jest jedyną formą języka pisanego, ale w życiu codziennym Arabowie używają dialektów. W ‘świecie arabskim’ mamy do czynienia z wszechobecnym (tj. od Atlantyku do Zatok Arabickiej) zjawiskiem dysglosji, stąd w tytule pojawiło się pojęcie *dualis*, czyli termin gramatyczny oznaczający liczbę podwójną. W języku polskim przetrwała ona szczątkowo (spodnie, nożyce), ale w języku arabskim jest nadal powszechnie używana, a w tytule odgrywa symboliczną rolę: mówi o podwójnym znaczeniu terminów, w tym przypadku ‘języka arabskiego’, który istnieje równolegle w dwóch wymiarach – literackim (głównie pisanym) i dialektach

(wyłącznie mówionych). Na marginesie warto zauważyć, że już za czasów Mahometa (a może i wcześniej), za najczystszą formę arabskiego uznawano język, którym posługiwali się Beduini, i tak pozostało do dzisiaj, bo – jak pisze Danecki – Beduini wraz z językiem zachowali tradycję i styl życia¹⁸. Jednak samo kryterium ‘wspólnoty językowej’ nie może służyć za podstawę tożsamości Arabów, gdyż nie tylko Arabowie mówią po arabsku. Posługują się nim na co dzień (w mowie i w piśmie) m.in. Kurdowie czy Żydzi¹⁹. W językoznawstwie używa się, z tego powodu, terminu ‘arabofon’²⁰.

Wspólną częścią rozważań na temat tożsamości językowej Arabów i (dalej omawianej) wspólnoty historycznej są badania etymologiczne słów-pojęć ‘Arab’, ‘arabskość’ itp. Zwolennicy takich poszukiwań naukowych zakładają, że można prześledzić powstawania tożsamości etnicznej/lingwistycznej na podstawie badania etymologii terminu ‘Arab’. Etnonim ‘Arab’ najprawdopodobniej nie jest własnym imieniem, tj. ludy ‘arabskie’ same siebie tak nie określały. Pochodzenie pojęcia ‘Arab’ jest nieznanne, chociaż udowodniono historyczne zmiany jego znaczenia (w okresie nowożytnym kilkukrotnie je zmodyfikowano). Ogólnie rzecz biorąc, badania etymologiczne tego pojęcia jako czynnika potwierdzającego tożsamość etniczną są z punktu widzenia naukowego dosyć wątpliwym zabiegiem, gdyż nie mamy dowodów na wczesne znaczenia słowa ‘Arab’ w żadnym z języków, w których zostało użyte, i nie posiadamy żadnej pewności, że miało wówczas kontekst

¹⁵ О. П. Библикова, *Арабы. Историко-этнографические очерки*, dz. cyt., s. 15.

¹⁶ *Arabowie. Słownik encyklopedyczny*, red. M. M. Dziekan, Warszawa 2001, s. 49.

¹⁷ W. M. Watt, P. Cachia, *Who is an Arab?*, dz. cyt.

¹⁸ J. Danecki, *Wstęp*, w: B. Lewis, *Arabowie w historii*, dz. cyt., s. 16–17.

¹⁹ W. M. Watt, P. Cachia, *Who is an Arab?*, dz. cyt.

²⁰ J. Danecki, *Wstęp*, w: B. Lewis, *Arabowie w historii*, dz. cyt., s. 13.

etniczny. Stąd poszukiwania etymologiczne – przy dzisiejszych zasobach materiałów źródłowych – źródła pochodzenia terminu ‘Arab’, traktowanego jako dowód tożsamości etnicznej, jest *a priori* badaniem wiodącym donikąd. Mimo to znajduje nadal wielu zwolenników.

Według badań podsumowanych przez Clifforda Edmunda Boswortha „Arabscy Semici zaczęli osiedlać się w Mezopotamii i Syrii około 3 tysiąclecia p.n.e.”²¹. Nie jest jasne, na jakiej podstawie ów uznał, że byli to ‘arabscy’ Semici. Dalej autor stwierdza, że te plemiona szybko zasymilowały się z mieszkającymi tam Akadyjczykami (czyli utraciły tożsamość i odrębność). Zatem jego zdaniem Arabowie pojawili się w Dwurzeczu już 3 tysiące lat p.n.e., ale zniknęli. Stali się Akadyjczykami. Jeszcze później stwierdza, że udomowienie wielbłąda pozwoliło niektórym plemionom pasterzy syryjskich rozpocząć życie koczownicze na półpustyniach (pod koniec 2 tysiąclecia p.n.e.). Dokumenty babilońskie i ugaryckie (XV–XIV w. p.n.e.) mówią o ludach z pustyni Syrii i Palestyny²², a jeszcze późniejsze wspominają jeden semicki lud²³. Z XIII w. p.n.e. pochodzą informacje o migracjach na tych terytoriach ludów mówiących dialektami aramejskimi. W VII–VI w. p.n.e. język aramejski staje się językiem mówionym w Syrii, wypierając akadyjski. W tym okresie najprawdopodobniej dochodziło do migracji Arabów ‘południowych’ (przynajmniej ich grup) na terytoria na Półwyspie Arabskim, na północ od ich dotychczasowych siedzib. Upřednio tam nie mieszkali (pozostały

toponimy wywodzące się z ich nazw plemiennych)²⁴. Niektórzy badacze sugerują, iż mieszkańcy Mezopotamii i Azji Zachodniej nazywali ‘Arabami’ koczowników Arabii (głównie pustyni Półwyspu Arabskiego) – nie było to ani określenie etnosu, ani żadnej innej wspólnoty, poza jednią trybu życia.

Teksty biblijne mówią – jako kolejne – o ludach z półpustyni i pustyni, ale nie stanowią o żadnej ‘arabskości’ tych ludów: najwcześniejsza wzmianka o ‘Arabach’ (‘Arabii’) znajduje się w Księdze Rodzaju (w rozdziale 9), ale nie zostały tam użyte wspomniane terminy²⁵: „26. A potem dodał: «Niech będzie błogosławiony Pan, Bóg Sema! Niech Kanaan będzie służą Sema! 27 Niech Bóg da i Jafetowi dużą przestrzeń i niech on zamieszka w namiotach Sema, a Kanaan niech będzie mu służą»”²⁶. Jak widać, ‘arabskość’ tego zapisu polega na tym, że w Księdze Rodzaju Noe nadał Semowi ziemię Kanaanu, a ‘Arabowie’ uważają się za potomków Sema. W Nowym Testamencie użyto terminu ‘Syryjczycy’, gdy była mowa o żołnierzach, jeźdźcach i o jeździe ‘syryjskiej’ jako konnicy, ale nie pada termin ‘Arabowie’. „Pierwsza pisemna wzmianka o «Arabie» pojawia się w tekście asyryjskim mówiącym o zwycięstwie w 853 r. p.n.e., gdzie wspomina się «Araba Jindibu z tysiącem wielbłądów»”²⁷. W istocie nic to nie znaczy, gdyż przydomek ten nie ma udokumentowanego, znanego nam ówczesnego znaczenia. Najprawdopodobniej wspomniany Jindibu (Dżindibu) był koczownikiem z syryjskich pustyni. Jednak

²¹ C. E. Bosworth, ‘ARAB i. *Arabs and Iran in the pre-Islamic period*, w: “*Encyclopaedia Iranica*”, t. 2, cz. 2, s. 201–203, <http://www.iranicaonline.org/articles/arab-i> [dostęp: 5 lutego 2021].

²² Tamże.

²³ J. Danecki, *Arabowie*, dz. cyt., s. 19.

²⁴ R. G. Hoyland, *Arabia And The Arabs. From the Bronze Age to the coming of Islam*, London – New York 2001, s. 232.

²⁵ J. Danecki, *Wstęp*, w: B. Lewis, *Arabowie w historii*, dz. cyt., s. 14.

²⁶ *Biblia Tysiąclecia*, <https://biblia.deon.pl/rozdzial.php?id=9> [dostęp: 5 lutego 2021].

²⁷ C. E. Bosworth, ‘ARAB i. *Arabs and Iran in the pre-Islamic period*, dz. cyt.

ich mieszkańcy nie byli tym samym ludem, który zasiedlał Jemen i nazywany był ‘Arabami’ (później islamscy geografowie dodali rozróżnienie dla nich jako ‘Południowi’). Teksty asyryjskie umieszczają Arabów w I tysiącleciu p.n.e. w północnej Syrii, dzisiejszej Jordanii, wzdłuż słynnej Drogi Królewskiej łączącej Damaszek i Akabę (port nad Morzem Czerwonym). Znalezione zapiski perskim pismem klinowym z 530 r. p.n.e., w których znajduje się termin ‘arabaya’, co nadal nic nam nie daje, bo nie wiemy, co dla ówczesnych termin ten znaczył.

Robert G. Hoyland w książce *Arabia and The Arabs* zauważa, iż:

Terminy grecko-rzymskie i perskie określające Arabię wywodzą się od słowa ‘Arab’, które jest imieniem ludu. ‘Arabia’ jest zatem odpowiednikiem asyryjskiego wyrażenia ‘ziemia Arabów’ (*mât Aribi*). Należy jednak pamiętać, że Arabowie początkowo nie zamieszkiwali całego ogromnego terytorium oznaczonego jako Arabia, a na tym obszarze z pewnością znajdowało się wiele innych ludów. Ze względu na zróżnicowaną topografię i klimat Arabii te inne ludy były często dość odrębne i miały własną historię. [...] Jednak, chociaż Arabia była krajem zróżnicowanych ludów i tradycji, to Arabowie, o których słyszymy najwięcej, zyskują coraz większe znaczenie w historii Arabii²⁸.

Omawiając późniejsze dzieje ludów Arabii, Bosworth konkluduje:

Obszary pustynne zamieszkiwane były przez ludy koczownicze, nazywane beduińskimi, żyjące bez organizacji pań-

stwowej, ich struktura społeczna opierała się na więzach rodowych. Pod koniec V w. rozpoczął się proces integracji różnych grup etnicznych Półwyspu Arabskiego, wybuchały wojny między plemionami, dlatego pokrewne plemiona jednoczyły się w związki.²⁹

Jego zdaniem ‘etnos arabski’ powstawał stopniowo – od początku VII w. – przez około sto lat.

Za panowania kalifa Umara (632–644) Arabowie stanowili tylko 1/4 populacji kalifatu. Byli zjednoczeni wiarą, kulturą opartą na języku i piśmie arabskim (lingua franca) rozprzestrzeniającą się na wszystkie opanowane obszary, przejęli wiele elementów kultur obcych (np. bizantyjskiej, czy perskiej)³⁰.

W dalszej części swojej pracy, opisując proces powstawania nowej nacji, podkreśla on jej synkretyczny charakter, akcentując niearabski charakter semickich autochtonów Bliskiego Wschodu (m.in. Aramejczyków, Fenicjan). Czyli jednak – jego zdaniem – Arabowie nie byli autochtonami Bliskiego Wschodu, a powstałi, jako etnos, głównie przez asymilację podbitych narodów (wymienia tylko wspomnianych już Aramejczyków i Fenicjan). Podsumowuje ten okres dziejów (VII–X w.), konstatując, że polityczna ‘arabskość’ (czyli arabskość władzy) trwała mniej więcej trzysta lat³¹.

Pierwsze słowniki języka arabskiego (VIII–X w. n.e.) zawierały dwa słowa: ‘Arab (Arab – plemię?) i A’rāb (koczownik,

²⁹ C. E. Bosworth, *ARAB i. Arabs and Iran in the pre-Islamic period*, dz. cyt.

³⁰ Tamże.

³¹ Tamże.

²⁸ R. G. Hoyland, *Arabia And The Arabs*, dz. cyt., s. 5.

beduin)³². W dialektach Egiptu i Iraku ‘Arab’ to beduin, a nie osiadły mieszkani tych krajów³³. Za czasów następców Mahometa, kiedy zaczęto konsolidować różne plemiona ‘arabskie’, Arabami oznaczano tych ich członków, którzy byli członkami zjednoczonych plemion głoszących islam³⁴. Wówczas islam był „religią arabską, a kalifat królestwem arabskim”³⁵ i Arabami byli „ci, którzy pochodzili z plemienia arabskiego, wywodzili się z Arabii i mówili po arabsku”³⁶. Jednak w Koranie słowo ‘Arab’ dotyczyło wyłącznie beduina, a nie np. mieszkańca Mekki³⁷. Jak widać, znaczenie tego słowa (wówczas nie było jeszcze terminem) było niejasne i nieściśle, jednak powoli stabilizowało się, zawężało swoje znaczenie, chociaż później podlegało zmianom³⁸.

Następny okres historyczny obejmuje kilka stuleci, wtedy ziemie i ludy arabskie znajdowały się głównie pod panowaniem tureckim. Po podbojach Osmanów pojęcie ‘Arab’ oznaczało dziecko Arabów lub ojca Arabów, a w sferze topografii termin ‘arabski’ nie był jednoznaczny, np. swoje prowincje: Syrię i Irak określali jako ‘azjatyckie’, a nie ‘arabskie’³⁹. W wymiarze etnicznym za czasów Osmanów doszło do masowych migracji na terytoria ‘arabskie’: w Egipcie masowo osiedlali się Kurdowie, Czerkiesi, Grecy, Albańczycy, a nawet Słowianie. Dopiero w XIX–XX w., kiedy kontrolę nad terytoriami ‘arabskimi’ stopniowo przejęły

mocarstwa kolonialne, nasiliły się ruchy polityczne (*an-nahda*) postulujące niepodległość i nacjonalizm arabski. Wcześniej, przez prawie 700 lat, Arabowie „nie poczuli się do wspólnoty etnicznej”⁴⁰. Prekursorskie ugrupowania nacjonalistyczne głosiły hasła panarabskie, ale „w odległych dniach poprzedzających I wojnę światową Arabowie nie zajmowali w ogóle poczesnego miejsca wśród politycznych i kulturowych trosk Zachodu”⁴¹. Stąd, do II wojny światowej mocarstwa kolonialne niespiesznie opuszczały ziemie, nad którymi przyznały sobie mandat (formalny i nieformalny). Dopiero w połowie XX w. rozpoczął się proces tworzenia się niezależnych państw arabskich, które pozbawione były jakichkolwiek tradycji – etnicznych, niepodległościowych, a nawet administracyjnych i nie były kontynuacją poprzednich form państwowości. Konstruowane wtedy, na wzór zachodni, państwa były świeckie, dlatego głównym spoiwem ich społeczeństw nie został islam. Dopiero po bankructwie idei ‘wspólnoty panarabskiej’ podjęto procesy konsolidacji ‘nacji’ przy pomocy konfesji.

Trzeba tu podkreślić, że jednym z czynników utrudniających obiektywne badania w tej dziedzinie jest częste mylenie pojęcia ‘arabski’ (‘Arab’). W literaturze przedmiotu nadal utrwała się błędne przekonanie, że termin ‘Arab’ dotyczący twórców cywilizacji ‘Żyźnego Półksiężycy’ jest tożsamy z przedstawicielami późniejszych, ‘północnych’ Arabów. Tymczasem historycznie pojęcie ‘Arab’ dotyczył najpierw jednostek ludów zamieszkujących region w przybliżeniu dzisiejszego Jemenu, gdzie mniej więcej

³² J. Danecki, *Wstęp*, w: B. Lewis, *Arabowie w historii*, dz. cyt., s. 17.

³³ Tamże, s. 13.

³⁴ О. П. Биби́кова, *Арабы. Историко-этнографические очерки*, dz. cyt., s. 11.

³⁵ J. Danecki, *Wstęp*, w: B. Lewis, *Arabowie w historii*, dz. cyt., s. 17.

³⁶ Tamże.

³⁷ Tamże, s. 16.

³⁸ Tamże, s. 13.

³⁹ J. Hathaway, *Arabowie pod panowaniem Osmanów*, dz. cyt., s. 18–19.

⁴⁰ C. E. Bosworth, *‘ARAB i. Arabs and Iran in the pre-Islamic period*, dz. cyt.

⁴¹ D. M. Dunlop, *Arab civilization to AD 1500*, London–Beirut 1971, s. 1.

przed 2 tysiącami lat powstała już bogata cywilizacja, którą nazywamy arabską. Tamtejsza ludność posługiwała się innym językiem (językami), należały do innych podgrup języków semickich, i były tak odrębne od tzw. ‘północnoarabskiego’, że komunikacja pomiędzy jego użytkownikami byłaby niemożliwa – nie rozumieliby się. Arabowie ‘południowi’ mieli pismo alfabetyczne, wywodzące się z pisma klinowego (jego kontynuatorem jest pismo dzisiejszego języka etiopskiego), a ludy z ‘północy’ dorobiły się własnego pisma alfabetycznego oparte o nabatejski wariant pisma aramejskiego mniej więcej dwa tysiąclecia później. Różniły się także ich kultury materialne: już wtedy mieszkańcy Żyznego Półksiężycza byli cywilizacją osiadłą, zurbanizowaną, z ogromnym dorobkiem m.in. architektonicznym (wznosili pałace, pomniki, świątynie, tamy, budowali systemy melioracyjne itd.). Byli po prostu innym etnosem (ludem?). Należy też podkreślić, że używane przez nas podział na ‘Arabów południowych’ i ‘północnych’ to pojęcia legendarne, pochodzą z mitologii arabskich plemion koczowniczych przed islamem i zostały przekazane w piśmie przez pierwszych przedstawicieli myśli arabsko-muzułmańskiej, czyli po VII w. Tymczasem pomiędzy tymi ludami koczowniczymi a etnosem (ludami) z Żyznego Półksiężycza nie ma żadnej ciągłości, ani językowej, ani kulturowej itp. Łączy je tylko to, że w VII w. terytoria dzisiejszego Jemenu zostały podbite przez muzułmanów⁴², ich mieszkańcy przyjęli islam i stopniowo zasymilowali się, czyli ‘zarabizowali się’. Jeśli można tak powiedzieć o Arabach. W rezultacie, w literaturze przedmiotu mówi się o ‘kilku tysiącach lat kultury arabskiej’, mając na myśli

ciągłość z cywilizacją ‘południowo’-arabską, gdy tymczasem nie była ona prekursorem cywilizacji arabsko-muzułmańskiej.

3. Łączność dziejowa

Wśród wczesnych prac o charakterze historycznym przeważają pozycje o naturze panegirystycznej. Do dziś nurt historyczny przeważa w literaturze przedmiotu⁴³ i ma chyba najdłuższą tradycję. Ruch ten zapoczątkował (a przynajmniej był wśród zwolenników tej perspektywy osobą najbardziej autorytatywną) Philip Khuri Hitti, który w *Dziejach Arabów*, pierwotnie opublikowanych w 1937 r. (polski przekład ukazał się w 1969 r.), stwierdził:

Z wszystkich krajów, które można porównać z Arabią pod względem wielkości oraz z wszystkich ludów, których znaczenie w dziejach bliskie jest historycznej ważności Arabów, najmniej uwagi i studiów w czasach nowożytnych poświęcono Arabii i Arabom.⁴⁴

I dalej: „Żyli niegdyś Babilończycy, Chaldejczycy, Hetyci, Fenicjanie. Dziś już ich nie ma. Arabowie i ludy mówiące po arabsku są i pozostaną”⁴⁵. Historię Arabów (w rozumieniu ludów północnoarabskich), rozpoczyna od obszernych wywodów o genezie cywilizacji Arabii Południowej, która nie ma z nimi nic albo bardzo niewiele wspólnego. Jego pracę reklamowano jako

⁴³ Patrz np. J. Berque, *Les Arabes d'hier à demain*, Paris 1960; D. Sourdel, *Histoire des Arabes*, Paris 1976; A. Hourani, *History of the Arab Peoples*, Cambridge 1991 [wyd. pol. 1995]; *Les Arabes, du message à l'Histoire*, red. D. Chevalier, A. Miquel, Paris 1995; U. Haarmann, *Geschichte der arabischen Welt*, 2001 [IV wyd. popr.]; E. Rogan, *The Arabs: A History*, New York–London 2009; A. Schlicht: *Geschichte der arabischen Welt*, Stuttgart 2013 oraz wspomniane już prace B. Lewisa i M. Rodinson.

⁴⁴ Tamże, s. 9.

⁴⁵ Tamże, s. 10.

⁴² J. Danecki, *Arabowie*, dz. cyt., s.25.

„opartą na bogatych materiałach źródłowych, przede wszystkim arabskich”⁴⁶. A te, jak wiadomo, pochodzą najwcześniej z VIII–IX w. Tamże ten proajciec panegiryzmu historycznego na temat Arabów stwierdza, że Arabia jest kolebką rasy semickiej. W polskiej nauce już wcześniej, bo w latach 70., krytycznie odniesiono się do takich „naukowych źródeł” – m.in. Edward Szymański (1930–2013); w opublikowanym haśle ‘Arabowie’ napisał:

Arabowie – lud semicki, którego praojczyzną był Płw. Arabski. [...] Najdawniejsze dzieje Arabów są mało znane, a to, co wiemy, pochodzi ze źródeł [...] oraz arabskich dzieł genealogicznych. To ostatnie źródło powstało w I i II w. hidżry [tj. VII i VIII w. n.e.], kiedy to arabscy genealodzy, spisując beduińskie utwory poetyckie, ludowe legendy i mity stworzyli naukę o pochodzeniu Arabów. Głównym celem tej nauki było umocnienie jedności między różnymi plemionami, szczepami i klanami arabskimi, zjednoczonymi w I połowie VII w. przez islam. Pragnąc umocnić więź wspólnoty przedmuzułmańskiej, genealodzy arabscy stworzyli naukę, która udowodniała pokrewieństwo i wspólne pochodzenie Arabów⁴⁷.

Do przedstawicieli nurtu historycznego należy wspomniany już wcześniej profesor Bosworth, autor cyklu artykułów o relacjach pomiędzy Arabami, Iranem i Bizancjum, zebranych w tomie *The Arabs, Byzantium and Iran. Studies in Early Islamic History and Culture*⁴⁸, który zrekapitulował

swoje badania w tym zakresie w *Encyclopaedia Iranica*:

Po 129 p.n.e., wraz z upadkiem imperium Seleucydów, w Dolnym Iraku powstało głównie etnicznie arabskie księstwo, oparte na osadzie na dolnym brzegu Tygrysu o nazwie Charax z Hyspaosines. Choć założyciel, Hyspaosines, nosił czysto irańskie imię, jest opisywany jako król Arabów w tym regionie i rządził tym, co musiało być głównie arabską populacją w dystrykcie Characene lub Mesene (później arabskim Maysān), chociaż język kulturowy tam, jak w całej Mezopotamii, był bez wątpienia aramejski. [...] W północnym Iraku w połowie I w. p.n.e. powstało kolejne arabskie księstwo w Hatra (al-Ḥaṭr), jednym z półksiężyców arabskich królestw położonych wzdłuż północnego krańca Pustyni Syryjskiej, aż po Palmirę i Emesę na zachód⁴⁹.

Argumentacja Boswortha jest następująca: „etnicznie arabskie księstwo”, jego założyciel nosił „czysto irańskie imię”, rządził tym, „co musiało być głównie arabską populacją”, chociaż jej językiem był „bez wątpienia aramejski”. Czy jednak nie był to po prostu Irańczyk, wódz koczowników (‘Arabów’) mówiących po aramejsku? Podobną naiwność historyczną⁵⁰ reprezentowała Maxime Rodinson, która uważała, że wszyscy ludzie mający wspólne pochodzenie geograficzne, mają unikalną tożsamość etniczną, i twierdziła, że Arabowie, to „Ci wszyscy ludzie składający się z mieszanki elementów etnicznych, z których większość

⁴⁶ P. K. Hittie, *Dzieje Arabów*, s. 5.

⁴⁷ *Mały słownik kultury świata arabskiego*, red. J. Bielawski, Warszawa 1971, s. 75.

⁴⁸ C. E. Bosworth, *The Arabs, Byzantium and Iran. Studies*

in Early Islamic History and Culture, Brookfield 1996.

⁴⁹ Tamże.

⁵⁰ J.-P. Digard, *Les Arabes: vus par Maxime Rodinson*, „L’Homme” 1980, t. 20, nr 1, s. 113–116, s. 8.

znajduje się tam [tj. w Arabii – przyp. ZL] od czasów prehistorycznych”⁵¹. Jak wypunktował to Jean-Pierre Digard w recenzji tejże książki Rodinson, autorka „zapomniała” o wszystkich innych mieszkających tam od zamierzchłych czasów: Syryjczykach, Żydach⁵², Irańczykach, Etiopczykach, Asyryjczykach itd.⁵³ Inny badacz, Alfred Schlicht, w swojej historycznej pracy *Die Araber und Europa. 2000 Jahre gemeinsamer Geschichte*⁵⁴ koncentruje się na znacznie późniejszych dziejach – czasach od podboju Sycylii do współczesności, czyli okresu muzułmańskiego, w związku z czym odwołuje się już do kulturowo-cywilizacyjnego rozumienia terminu ‘Arab’, ‘arabski’, unikając jednak trywialnego ich skonsolidowania z islamem.

W 2001 r. ukazała się książka Hoylanda *Arabia and the Arabs. From the Bronze Age to the coming of Islam*⁵⁵, w której autor podjął się zebrania najważniejszych źródeł dotyczących historii tego obszaru w okresie przed islamem. Jego próba jest pierwszą pracą o tym regionie, gdzie skonfrontowano źródła historyczne z dowodami archeologicznymi. Jej zakres objął większość aspektów życia ludności Arabii: gospodarczego, społecznego i nawet politycznego. W rezultacie istotnie skrócił okres udowodnionej dokumentalnie (historycznie lub archeologicznie) egzystencji plemion arabskich (tj. ‘północnoarabskich’) w Arabii – pierwsze konkretne wzmianki (asyryjskie i biblijne) dotyczą IX–V w. p.n.e. i mówią o takowych

na pustyni syryjskiej. Arabowie ‘północni’ wspomniani zostali w jednej z wczesnych inskrypcji w południowej Arabii, pochodzącej z VII–VI w. p.n.e., z czego prawdopodobnie wynika, że ich sfera oddziaływania sięgała granic tej cywilizacji. Zdaniem autora plemiona te łączyła wspólnota językowa: większość z nich mówiła północnoarabskimi dialektami, „o czym świadczy około czterdziestu tysięcy naskalnych inskrypcji i malunków znalezionych na całym terytorium ich ojczyzny”⁵⁶. Dialekty te są ze sobą bardzo blisko spokrewnione, do tego stopnia, że były w znacznym stopniu wzajemnie zrozumiałe. Poza tym, dla wielu plemion wspólnymi było wiele praktyk i instytucji społecznych, a także religijnych, jednak żadna z nich nie była tak wszechobecna ani tak unifikująca jak język⁵⁷. W późniejszym okresie, w I i II w. n.e., szereg grup Arabów z północnych rubieży Arabii Południowej migrowało na północ (na pustynię syryjską), na wschód (do Bahrajnu i Omanu) i na południe (do Jemenu). Potwierdzają to teksty literackie i epigrafika. Nie wiemy, dlaczego doszło do tych migracji, być może były związane z sytuacją polityczną w królestwach Arabii Południowej (przewroty). Niektórzy z badaczy sądzą, że powody były bardziej prozaiczne – szukano nowych pastwisk⁵⁸.

Hoyland stwierdza, że nie można automatycznie zakładać, iż cała starożytna Arabia była zamieszkała przez Arabów. Dalej konkluduje (na podstawie danych epigraficznych), że „arabską ojczyzną była północna i środkowa Arabia”⁵⁹. Peter Magee w recenzji książki Hoylanda skonstatował:

⁵¹ M. Rodinson, *Les Arabes*, Paris, 1979, s. 53.

⁵² Problem ten nie dotyczy tylko zamierzonej historii, jest obecny w historii najnowszej, por. M. Hayoun, *When We Were Arabs: A Jewish Family's Forgotten History*, New York 2019.

⁵³ J.-P. Digard, *Les Arabes: vus par Maxime Rodinson*, dz. cyt., s. 113–116, s. 8–9.

⁵⁴ A. Schlicht, *Die Araber und Europa. 2000 Jahre gemeinsamer Geschichte*, Stuttgart 2008.

⁵⁵ R.G. Hoyland, *Arabia And The Arabs*, dz. cyt.

⁵⁶ Tamże, s. 230.

⁵⁷ Tamże, s. 230–231.

⁵⁸ Tamże, s. 231.

⁵⁹ Tamże, s. 230.

„Hoyland nie waha się wyciągnąć ważnych wniosków na podstawie ograniczonych dowodów archeologicznych, ale czasami wykazuje brak zrozumienia złożoności zapisów archeologicznych i niedawnych dowodów z Arabii”⁶⁰.

Z polskich badaczy, którzy (w większości) odwołują się do definicji o charakterze kompleksowym, w tym też do badań historycznych, dominują prace Daneckiego i Dziekana, chociaż już wcześniej tematykę tę podejmowali Józef Bielawski, Szymański i Danuta Madeyska⁶¹. Danecki w swoich publikacjach zwraca uwagę na fakt, że „nazwa Arabów wywodzi się z archaicznego terminu semickiego oznaczającego koczujących ludzi”⁶², a nie oznaczała etnosu. Badacz podkreśla m.in. brak powiązań etnicznych pomiędzy ‘Arabami południowymi’ i ‘Arabami północnymi’⁶³. Z kolei Dziekan jest jednym z nielicznych, który unika w opisach prehistorii tego regionu terminu ‘Arab’ w odniesieniu do pierwszych jego mieszkańców („Najstarsze ślady obecności człowieka na Półwyspie Arabskim datuje się na VII tysiąclecie p.n.e.”⁶⁴). W Polsce podejmowano także innego typu poszukiwania historycznej definicji terminu – m.in. w 1971 r. na Uniwersytecie Warszawskim obroniła pracę magisterską (napisaną pod opieką prof. dr. hab. Bielawskiego) Helena Białous; zatytułowała

ją *Arabowie w dziele Ibn Ĥaldūna „Muqaddima”*, gdzie zawęziła zakres terminu do tego, który zdefiniował socjolog w swoim historycznym tekście.

4. Wspólnota etniczna. Jeden etnos

Kryterium etniczne, tak często przytaczane w XX w. jako argument wspólnotowy przez samych Arabów (patrz dalej kontekst polityczny), przez naukę zachodnią nigdy nie było traktowane poważnie. Arabowie nie są jedną, odrębną grupą etniczną⁶⁵. To obszerna grupa pokrewnych sobie semickich (i nie tylko) plemion/grup etnicznych. W niektórych opracowaniach nazywana bywa grupą narodów⁶⁶, co jest w oczywisty sposób przedwczesne. W tych samych publikacjach uznaje się, że wspólne dla nich jest mówienie po arabsku i pisanie alfabetem arabskim. Trzeba tu jednak przypomnieć, że po arabsku mówią też inne ludy (nie wspominając już o dialektach), a alfabetem arabskim pisali (lub piszą) też inne etnosy (np. Tatarzy polscy pisali alfabetem arabskim np. teksty polskie w chamaifach, a na Bałkanach mużułmańskie grupy etniczne używają arebicy). Od kiedy ziemie Arabii były zamieszkałe przez plemiona arabskie – nie wiemy. Nie wiemy także, czy i od kiedy wspomniane grupy plemienne stanowiły na tychże ziemiach większość, bo nawet źródła islamskie (m.in. Koran) potwierdzają obecność za czasów Mahometa koczowniczych plemion żydowskich w okolicach Mekki i Jathribu: Prorok Muhammad, kiedy te odmówiły uznania go za kontynuatora judaizmu, zmienił – z woli Boga – kierunek modłów z Jerozolimy na Mekkę

⁶⁰ P. Magee, *Review of “Arabia and the Arabs: from the Bronze Age to the coming of Islam” [New York 2003] by Robert G. Hoyland*, w: “Bryn Mawr Classical Review” 2003, <https://bmcr.brynmawr.edu/2003/2003.02.27/> [dostęp: 5 lutego 2021].

⁶¹ M.in. D. Madeyska, *Historia świata arabskiego. Okres osmański 1516–1920*, Warszawa 1988 oraz też, *Historia świata arabskiego. Okres klasyczny od starożytności do końca epoki Umajjadów (750)*, Warszawa 1999.

⁶² J. Danecki, *Kultura islamu. Słownik*, Warszawa 1997, s. 36–37.

⁶³ J. Danecki, *Arabowie*, dz. cyt., s. 14.

⁶⁴ M. M. Dziekan, *Arabowie przed islamem. Narodziny nowej religii*, w: *Bizancjum i Arabowie. Spotkanie cywilizacji VI–VIII wiek*, red. T. Wolińska, P. Filipczak, Warszawa 2015, s. 47–63, s. 47.

⁶⁵ W. M. Watt, P. Cachia, *Who is an Arab?*, dz. cyt.

⁶⁶ *Словарь русского языка*, red. А. П. Евгеньевой, Москва 1999.

i wybił do nogi niepokornych wyznawców mozaizmu. Pozostałe terytoria, dziś uznawane za nieodłączną część świata arabskiego, np. Egipt, zamieszkane są m.in. przez Kurdów, Czerkiesów, Europejczyków (Greków), Albańczyków, Słowian – większość z nich osiadła (dobrowolnie lub z przymusu) tutaj za czasów osmańskich⁶⁷. Większość ‘Arabów’ jest potomkami ludów podbitych głównie w trakcie istnienia państwa arabsko-islamskiego (Aramejczyków, Egipcjan, Wandalów, Berberów, zhellenizowanych mieszkańców Bliskiego Wschodu i zromanizowanych mieszkańców północnej Afryki), a także później – podczas arabizacji i islamizacji. Jednak jako narodowość – nie istnieją i nawet trudno powiedzieć, że bytują jako oddzielne narody ‘arabskie’, czyli Irakijczycy, Egipcjanie itp.⁶⁸ Obecnie na Bliskim Wschodzie i w Afryce Północnej funkcjonuje dziewiętnaście państw, w których mieszkają Arabowie, ale procesy etniczne w nich nie zostały jeszcze zakończone, są bardzo złożone i w dodatku etnogeneza mieszkańców tych współczesnych państw arabskich jest słabo zbadana. Możemy mówić o obywatelach irackich, ale już trudno będzie określić, kim są – jako naród – Irakijczycy. Czy – w ogóle – taki naród istnieje? Możemy jedynie powiedzieć, że etnogeneza Syryjczyka nie pokrywa się z etnogenezą Egipcjanina, czy Marokańczyka. Jednak znajduje się pewne wspólne podłoża⁶⁹. Tę tezę potwierdzają badania antropologiczne – wśród przedstawicieli ‘Arabów’ nauka znajduje różne typy antropologiczne, m.in. w Iraku i wschodniej Arabii

występuje typ ormianoidalny, a np. w Arabii Południowej etiopski typ antropologiczny⁷⁰. Główny argument etniczny – wspólnota oparta o semickość tego wirtualnego etnosu – jest niepełny: w niedalekiej przeszłości (a i współcześnie) część tej społeczności należała do ludów chamickich⁷¹ – to np. większość rdzennej ludności Maghrebu (Berberowie, Tuaregowie, ludy Tibu i Fulanowie; ludy Bedża, Oromo, Somalijczycy, Afarowie itd.)⁷².

Kwestia rasowa w ogóle nie wchodzi w rachubę: termin ‘Arab’ nie odnosi się do konkretnej rasy (wśród Arabów znajdujemy i przedstawicieli rasy kaukaskiej i Afrykanów). Przodkowie Arabów pochodzą zarówno z Europy, Afryki Północnej, jak i Bliskiego Wschodu. Ciemnoskórzy to Arabowie z Sudanu, Etiopii i Somalii oraz z południowego Egiptu, a osobnicy rasy kaukaskiej pochodzą przede wszystkim z Syrii, Libanu, Palestyny, Tunezji, Algierii i Libii⁷³. Arabowie mogą mieć włosy blond, rude, czy czarne, a ich oczy są koloru brązowego, szarego, a nawet niebieskiego. To historyczne pozostałości, charakterystyczne dla mieszkańców Lewantu, Syrii, Libanu, Jordanii, czy Iraku. Jak i wszędzie, na terenach przygranicznych można doszukać się antropologicznych wpływów sąsiednich grup etnicznych⁷⁴. Podboje, migracje, handel niewolnikami miały znaczny wpływ na dzisiejszy antropologiczny obraz Arabów.

Powyższe antropologiczne stwierdzenia

⁷⁰ Tamże.

⁷¹ Obecnie termin ten należy pojmować jako kulturowy, gdyż tzw. języki chamickie są już terminem w językoznawstwie zdezaktualizowanym.

⁷² О. П. Биби́кова, *Арабы. Историко-этнографические очерки*, dz. cyt., s. 17.

⁷³ *Arab*, w: *New World Encyclopedia*, https://www.newworldencyclopedia.org/entry/Arab#cite_note-13 [dostęp: 5 lutego 2021].

⁷⁴ О. П. Биби́кова, *Арабы. Историко-этнографические очерки*, dz. cyt., s. 16.

⁶⁷ J. Hathaway, *Arabowie pod panowaniem Osmanów*, dz. cyt., s. 21.

⁶⁸ М. Овецкий, <https://proza.ru/avtor/makovetsky2>, [dostęp: 31 sierpnia 2018].

⁶⁹ О. П. Биби́кова, *Арабы. Историко-этнографические очерки*, dz. cyt., s. 16.

potwierdzają badania genetyczne, różnicujące rozmieszczenie terytorialne różnych haplogrup (m.in. E1b1b – systematycznie występuje jako najczęstszy ojcowski kład wśród populacji w krajach Maghrebu, wzdłuż Nilu, aż po Róg Afryki, a grupa haplogrup J – jest najczęstszym kładem ojcowskim na Bliskim Wschodzie). Haplogrupa J mtDNA występuje z wysoką częstotliwością wśród ogólnej populacji świata arabskiego, co potwierdza, że choć Arabowie stanowią genetycznie niejednorodną grupę, która powstała w wyniku mieszania się różnych populacji na przestrzeni dziejów⁷⁵, to jednak mają „coś” wspólnego. Grupy badaczy kierowane przez Haleya Huntera-Zincka, czy Osamę Alsmadiego dokonały w latach 2010–2013 analizy populacji Półwyspu Arabskiego i wykazały trzy odrębne skupienia, które odzwierciedlają pierwotne pochodzenie: Q1 (beduińskie); Q2 (persko-południowoazjatyckie) oraz Q3 (afrykańskie). W latach 2015–2016 inni badacze pogłębili te badania i udowodnili, że rdzenni Arabowie są potomkami najwcześniejszego podziału starożytnych populacji euroazjatyckich⁷⁶.

5. Tożsamość religijna

Najczęstszym spotykanym błędem – zarówno w mediach, literaturze pięknej, jak i popularnonaukowej – jest utożsamianie ‘arabskości’ z islamem. Na przykład Emire Khidayer, autor *Życia po arabsku* (2013), w swojej

książce podjął kilka prób zdefiniowania ‘arabskości’. Każdej z nich zadedykował (zwykle dwukartkowy) rozdział: *Arabska tożsamość*⁷⁷, *Kto jest prawdziwym Arabem*⁷⁸, *Czy istnieje tożsamość narodowa*⁷⁹ lub *Walka o obywatelstwo*⁸⁰. Zawierają one ogólnikowe banały o wspólnym, jednym narodzie arabskim, przyjęte *a priori*, a we wszystkich pozostałych częściach swojej książki traktuje za tożsame pojęcia ‘islamski/muzułmański’ i ‘arabski’. Przez wiele stuleci podstawą pokrewieństwa kulturowego Arabów i muzułmanów była religia⁸¹, i dla takich autorów jak Khidayer skonsolidowała ona społeczność wyznaniową w etnos. Khidayer jest typowym przedstawicielem licznej grupy autorów, którzy nie dostrzegają różnicy pomiędzy tym, co ‘arabskie’, a tym, co ‘islamskie/muzułmańskie’. To przykład błędnego wyobrażenia o sobie, najczęściej opartego na stereotypach niż na faktach lub wiedzy. O wadze tego problemu pisał Danecki⁸². A przecież kwestia jest oczywista i bezsporna – nie każdy Arab jest muzułmaninem ani też nie każdy muzułmanin jest Arabem. Zatem ‘Arabowie’ nie są wspólnotą konfesyjną ani tym bardziej etnokonfesyjną. W świecie islamu istnieje lingwistyczna tożsamość religijna wynikająca z więzi języka arabskiego, który dysponuje szczególnym statusem jako język objawienia⁸³, jednak samo rozumienie arabskiej modlitwy (czy nawet całego Koranu) nie czyni z każdego muzułmanina Araba. Poza tym, wśród Arabów mamy chrześcijan i żydów (małą literą, bo mowa o konfesji). Z kolei w Iranie lokalne podłoże

⁷⁵ Zob.: *Genetic Disorders in the Arab World: United Arab Emirates*, Vol. 1, red. G.O. Tadmouri, Ali M. Taleb,-Al, N. Al-Khaja, Dubai 2004.

⁷⁶ J. L. Rodríguez-Flores, Kh. Fakhro, F. Agosto-Perez, M. D. Ramstetter, L. Arbiza, T. L. Vincent, A. Robay, J. A. Malek, K. Suhre, L. Chouchane, R. Badii, A. Al-Nabet Al-Marri, Ch. Abi Khalil, M. Zirie, A. Jayyousi, J. Salit, A. Keinan, A. G. Clark, R. G. Crystal, J. G. Mezey, *Indigenous Arabs are descendants of the earliest split from ancient Eurasian populations*, “Genome Res.” 2016, nr 26 (2), s. 151–162, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4728368/> [dostęp: 5 lutego 2021].

⁷⁷ E. Khidayer, *Życie po arabsku*, Warszawa 2013, s. 307.

⁷⁸ Tamże, s. 309.

⁷⁹ Tamże, s. 310.

⁸⁰ Tamże, s. 313.

⁸¹ W. M. Watt, P. Cachia, *Who is an Arab?*, dz. cyt.

⁸² J. Danecki, *Arabowie*, dz. cyt., s. 12.

⁸³ W. M. Watt, P. Cachia, *Who is an Arab?*, dz. cyt.

kulturowe okazało się na tyle silne, że arabizacja tam się nie powiodła, a islamizacja poszła odrębną drogą: islam został zmuszony do podporządkowania się lokalnym tradycjom kulturowym, dzięki temu powstała jego gałąź szyicka⁸⁴.

6. Wspólnota prawno-polityczna

Aspekt wspólnoty prawnej (w zakresie prawa międzynarodowego) pojawił się w XX w. ponownie, bo po raz pierwszy zaistniał ok. 634 r. n.e. Pierwsze państwo arabskie istniało ok. 120 lat (w całej swojej historii Arabowie byli politycznie zjednoczeni jedynie w okresie od ok. 634 do 750 r. n.e.)⁸⁵. Ich państwo było unitarne, miało strukturę feudalną i – po początkowym okresie – szybko stało się dziedziczną monarchią absolutną. W tym państwie Arabowie stanowili grupę uprzywilejowaną, zajmowali najważniejsze stanowiska oraz sprawowali władzę jako monarchowie. Danecki nazwał pierwsze lata tego okresu „pierwszym etapem dziejów świata arabskiego”⁸⁶, uznając zań „początki podbojów arabskich pod sztandarami islamu [...]”⁸⁷.

Przed Mahometem społeczność arabska podzielona była na zwaśnione plemiona⁸⁸, a po 750 r. państwo arabsko-muzułmańskie stało się absolutną monarchią dynastyczną o charakterze teokratycznym (przez długi okres dziejów władca był zwierzchnikiem religijnym), ale utraciło już swój wyłącznie arabski charakter.

Później, do XIX w., Arabowie utracili władzę na całości terytorium swojego pierwotnego imperium. W tym czasie najdłużej (1516–1918 r.) przebywali pod panowaniem

Osmanów. Pod koniec XIX w. narodził się ruch niepodległościowy na ziemiach ‘arabskich’, tj. tych, które się do takowej przynależności poczuwały. Dopiero po upadku Osmanów, a więc już w XX w., idea arabskiej jedności wcielona została w doktrynę panarabizmu i realizować ją miał transgraniczny ruch polityczny (panarabizm). Termin ‘Arab’/‘Arabowie’ zaczął oznaczać (dla nacjonalistów) jeden naród (i równocześnie ‘etnos’), zamieszkujący państwa ‘arabskie’. Ruch wzywał do politycznej jedności narodów i państw arabskich. Tak powszechnie używane na świecie (od lat 20. i 30.) geograficzne określenie ‘Bliski Wschód’ – to termin postosmański⁸⁹. Na początku XX w. wiele krajów arabskich było nominalnie częścią Imperium Osmańskiego⁹⁰. Pierwsza wojna światowa wyzwoliła Arabów spod panowania Imperium Osmańskiego, ale znaleźli się pod zachodnioeuropejską kuratelą⁹¹. Zdaniem Rodinson nacjonalizm arabski jako doktryna został wypracowany przy użyciu narzędzi ideologicznych z Europy⁹². Wyeksponowano w nim rolę wspólnego języka i historii ponad więzi terytorialne, co uzasadniano faktem, że granice nowych państw ustanowione zostały przez mocarstwa europejskie⁹³. Mimo tych haseł oczywiście wykorzystywano jako beneficjum wcześniejszą, proliferację zasobów kulturowych, którą otrzymano w historycznym spadku po Osmanach.

Prawdopodobnie najwcześniejszą próbę sformułowania pojęcia ‘narodu arabskiego’ i terminu ‘Arab’ podjął Sati al-Husri, jeden z prekursorów i najbardziej znanych teoretyków arabskiego nacjonalizmu. Pisał: „Jest

⁸⁴ О. П. Бибикова, *Арабы. Историко-этнографические очерки*, dz. cyt., s. 17.

⁸⁵ W. M. Watt, P. Cachia, *Who is an Arab?*, dz. cyt.

⁸⁶ J. Danecki, *Arabowie*, dz. cyt., s. 14.

⁸⁷ Tamże.

⁸⁸ W. M. Watt, P. Cachia, *Who is an Arab?*, dz. cyt.

⁸⁹ J. Hathaway, *Arabowie pod panowaniem Osmanów*, dz. cyt., s. 21.

⁹⁰ W. M. Watt, P. Cachia, *Who is an Arab?*, dz. cyt.

⁹¹ Tamże.

⁹² M. Rodinson, *Les Arabes*, dz. cyt., s. 103.

⁹³ Tamże, s. 104, 105.

kilka ludów arabskich, ale wszystkie z nich należą do jednego narodu arabskiego... Każdy członek (społeczności) tych ludów arabskich jest Arabem”⁹⁴. Z kolei w grudniu 1938 r. Konferencja arabskich studentów w Europie w Brukseli, ogłosiła, że „wszyscy, którzy są Arabami w swoim języku, kulturze i lojalności (lub «odczuciach narodowych») są Arabami”⁹⁵. Jeszcze później powstała definicja pojęcia ‘Arab’ w ujęciu teoretyka partii Baas, Michela Aflaka (1910–1989):

Pojęcie Arab precyzuje art. 10 statutu ogólnoarabskiej partii Baas w sposób następujący: „Arabem jest ten, którego język jest arabski, ten, kto żyje na arabskiej ziemi, albo ten, kto zasymilował się z życiem arabskim i wierzy w swą przynależność do narodu arabskiego”⁹⁶.

Stopniowo w XX w. (głównie w latach 50.)⁹⁷ zaczęły powstawać oddzielne ‘arabskie’ organizmy państwowe, w których władzę przejęły elity z wpływowych klanów plemiennych, i dopiero wówczas sięgnięto po ‘arabskość’ jako główny czynnik spajający mieszkańców tych państw w nację. Hierarchia plemienna była i jest decydująca w świecie wartości Arabów, jak to sformułował Albert Hourani: dominuje w nim „prymat porządku plemiennego”⁹⁸, ale potrzeby nowych struktur państwowych wymagały bardziej rozbudowanego zaplecza, poparcia i zaangażowania wszystkich obywateli. Oceną narodzin i rozwoju nurtów nacjonalizmu

arabskiego zajęło się wielu historyków, socjologów i politologów, literatura przedmiotu jest bardzo rozbudowana. Szerzej o narodzinach arabskiego nacjonalizmu (w tym za czasów osmańskich) pisali m.in. Hasan Kayali⁹⁹ oraz Feroz Ahmad¹⁰⁰, a bardziej ogólnie – Rashid Khalidi, Lisa Anderson, Muhammad Muslih oraz Reeva S. Simon¹⁰¹. Wśród publikacji poświęconych tej tematyce warto zwrócić uwagę na dzieło Petera Wiena – w nowatorski sposób interpretuje w nim historię arabskiego nacjonalizmu¹⁰². Konstatuje tam, m.in., że tak, jak nie powstała żadna spójna naukowo satysfakcjonująca definicja terminu ‘Arab’, nie określono również klarownie i wyczerpująco pojęcia ‘nacjonalizm arabski’, który określa się jako ideologię, doktrynę, a nawet ruch polityczny, co pozwala na różne manipulacje tym pojęciem. Dziś nacjonalizm arabski zwykle uznaje się za świecką, autorytarną ideologię wzorowaną na zachodnich ideach i wizjach nowoczesności. Wien przedstawia tenże nacjonalizm jako empirycznie generowany kompleks znaczników tożsamości, przejawiających się w tekstach kultury, kulturze wizualnej, narracjach i w mapach pamięci, niekiedy te konsolidacje przybierają formy wyrazu wyrafinowane kulturowo, a czasem – skrajnie wulgarne.

Kiedy rodziły się państwa arabskie, wbrew ideom panarabizmu powstało ich kilka, a nie jedno, natomiast sprawujący w nich władzę dążyli do jej utrzymania

⁹⁴ Sati al-Husri, interview, “Al-Hajjat”, 5.08.1951, cyt. za: N. A. Faris, M. T. Husajn, *The Crescent In Crisis. An Interpretative Study of the Modern Arab World*, Lawrence 1955, s. 177, za: T. Fryzeł, *Jedność arabska. Idea i rzeczywistość*, Warszawa 1974, s. 6.

⁹⁵ W. M. Watt, P. Cachia, *Who is an Arab?*, dz. cyt.

⁹⁶ T. Fryzeł, *Jedność arabska*, dz. cyt., s. 6.

⁹⁷ W. M. Watt, P. Cachia, *Who is an Arab?*, dz. cyt.

⁹⁸ A. Hourani, *Historia Arabów*, Gdańsk 2003, s. 23.

⁹⁹ H. Kayali, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908–1918*, Berkeley–Los Angeles 1997.

¹⁰⁰ F. Ahmad, *The Young Turks and the Ottoman Nationalities: Armenians, Greeks, Albanians, Jews, and Arabs, 1908–1918*, Salt Lake City 2014.

¹⁰¹ R. Khalidi, L. Anderson, M. Muslih, R. S. Simon, *The Origins of Arab Nationalism*, New York 1993.

¹⁰² P. Wien, *Arab Nationalism: The Politics of History and Culture in the Modern Middle East*, London–New York 2017.

w autokratycznych formach, a nie dziełnia się nią w ogólnoarabskiej federacji. Były różne, nieudane próby powoływania dwu- i trzystronnych unii, ale stały się tylko epizodami w życiu politycznym regionu. Nigdy nie powołano do życia – choćby efemerycznego – organizmu superpaństwa arabskiego, integrującego wiele państw arabskich, jeśli nie ich większość. W 1945 r. powstała Liga Państw Arabskich założona przez Egipt, Irak, Liban, Arabię Saudyjską i Syrię, Transjordanię i Jemen. Później dołączyły do niej Maroko, Algieria, Tunezja, Libia, Sudan i różne mniejsze państwa, np. Kuwejt¹⁰³. Obecnie zrzesza dwudziestu dwóch członków, w tym państwa, w których Arabowie nie są dominującą nacją: np. Komory, czy Somalia. A zatem ten instytucjonalny wyraz idei panarabizmu, transgraniczna organizacja polityczna, odgrywa rolę regionalnej instytucji międzynarodowej, ale nie narodowościowej. Jej celem nie była nigdy jedność, a jedynie współpraca. Nawet tak ograniczony cel okazał się trudny na płaszczyźnie politycznej do realizacji. Główne sukcesy LPA odniosła jedynie w sferze kulturowej¹⁰⁴.

Generalnie, w tym i podobnych zrzeszeniach państw arabskich tkwiąca w ich nazwach ‘arabskość’ definiowana jest przez czynnik wspólnoty oparty na jedni językowej, a nie religijnej, czy terytorialnej. Stąd m.in. w LPA znajduje się Liban¹⁰⁵. Później powstały inne, już subregionalne, ‘arabskie’ rozbudowane struktury (m.in. w 1981 r. powstała Rada Współpracy Zatoki Perskiej¹⁰⁶, składająca się z sześciu państw arabskich leżących nad Zatoką Perską¹⁰⁷, GCC).

I to chyba ostatnie pole, na którym pewna część doktryny panarabistycznej (i to w wąskim, terytorialnym zakresie) została zrealizowana, bo w codzienności politycznej każde z państw (lub ich grupa) broni swojego interesu i, jak to ujęli William Montgomery Watt i Pierre Cachia, „To tyle, jeśli chodzi o mit jedności politycznej”¹⁰⁸.

Przez długi okres w narracji politycznej niektórych intelektualistów arabskich, głosiceli panarabizmu, lansowano pogląd, że przyczyną braku jedności Arabów są działania europejskiego imperializmu, ale „nie potrzeba dużej wiedzy historycznej, aby wykazać, że jest to całkowite błędne przekonanie”¹⁰⁹. Wielu obserwatorów uznało za najbardziej jaskrawą oznakę „śmierci” panarabizmu w świecie polityki arabskiej podpisanie przez prezydenta Egiptu Anwara as-Sadata w Camp David w 1979 r. separatystycznego układu pokojowego z Izraelem, chociaż np. Fawaz A. Gerges uważa, że to rozłam świeckich nacjonalistów i islamistów podczas rządów egipskiego prezydenta i arabskiego przywódcy nacjonalistycznego Dżamal Abd an-Nasir (Gamal Abdel Naser Husajn) ukształtował historię współczesnego Bliskiego Wschodu¹¹⁰, uśmiercając ideę panarabizmu. Niezależnie od tego, czy uznamy za kres panarabizmu lata 50., czy 80. XX w., dziś wszystkie państwa arabskie kierują się najpierw własnymi interesami, a dopiero potem, jeśli z nimi nie koliduje idea panarabizmu, jej realizacją. Ewidentnie bezdyskusyjnym dowodem na brak politycznej jedności arabskiej, czyli nieobecność panarabizmu w życiu politycznym państw

¹⁰³ W. M. Watt, P. Cachia, *Who is an Arab?*, dz. cyt.

¹⁰⁴ Tamże.

¹⁰⁵ Tamże.

¹⁰⁶ W świecie arabskim nazywanej Zatoką Arabską.

¹⁰⁷ Jak wyżej.

¹⁰⁸ W. M. Watt, P. Cachia, *Who is an Arab?*, dz. cyt.

¹⁰⁹ Tamże.

¹¹⁰ Szerzej patrz: F. A. Gerges, *Making the Arab World: Nasser, Qutb, and the Clash That Shaped the Middle East*, Princeton 2018.

arabskich, są relacje wszystkich tych państw z Izraelem. Od chwili powstania pierwszych niepodległych państw arabskich nie nastąpił żaden konkretny postęp w kierunku stworzenia unii politycznej wszystkich państw arabskich i cały okres późniejszy zadał kłam tej nadziei pierwszym niepodległościowym, panarabistycznym działaczom¹¹¹. Konkludując: Arabowie nie są narodowością w sensie prawnym¹¹², a zdaniem Jane Hathaway i Karla K. Barbita – dzisiejsze arabskie państwa narodowe są tylko „etykietami”¹¹³ i cała ich (już ponad półwieczna) historia niepodległości to dzieje braku jedności politycznej, mimo pokrewieństwa kulturowego¹¹⁴.

7. Wspólnota kulturowa jako tożsamość

Dziś najchętniej sięga się do określenia ‘Arabów’ jako grupy zespolonej wspólną kulturą, podobnie jak Amerykanów. Zbieżną podstawę terminologiczną definiuje Mark Allen w *Arabs* (2006), gdzie za podstawy wspólnoty ‘Arabów’ uznaje umowny kompleks zjawisk społeczno-kulturowych: krew (pochodzenie), religię, politykę, język i znaki¹¹⁵. Jednak i on nie zdołał uciec od patetycznej retoryki panegirycznej:

Arabowie, przy całej swojej różnorodności geograficznej i historycznej, mają potężną osobowość. Wynika ona z głębokiego szacunku dla jednostki i dla idei moralnych, które definiują miejsce osoby i ją samą we wspólnocie. W tej perspektywie

widoczne są cztery główne akcenty – rodzina, religia, arabizm i władza.¹¹⁶

Tenże autor podjął próbę zdefiniowania tożsamości Arabów przez negację: to ci, którzy nie są nie-Arabami¹¹⁷. Kiedy te wszystkie próby nie zadowolily go, tak określił tytułowy podmiot swojej pracy: „Książka dotyczy Arabów – Arabów jako ludzi i tego, co uczyniło ich takimi, jakimi są”¹¹⁸, dodając kolejny wyróżnik: „mówią na lokalnych dialektach języka arabskiego”¹¹⁹, co można by uznać raczej za definicję wspólnej kultury niż jej ‘arabskości’, a już w żadnym przypadku nie znajduje się tu miejsce dla zdefiniowania pojęcia ‘Arab’.

Należałoby się jednak zastanowić, czy takie podejście, w którym traktuje się Arabów jako grupę narodów, które łączy wspólnota historyczna i kulturowa, jest próbą odejścia od etniczno-wspólnotowej definicji ‘Araba’ i ‘arabskości’ ku oparciu jej na wspólnocie kulturowej. Jest ona również problematyczna, gdyż po pierwsze, „zastosowanie przymiotnika «arabski» do określenia różnych przejawów tej cywilizacji często podawano w wątpliwość, ponieważ wkład osób pochodzenia arabskiego do «arabskiej medycyny», «arabskiej filozofii» itd., był stosunkowo niewielki”¹²⁰, a po drugie niewłaściwe byłby nawet określenie ‘muzułmańska’, bo wielu jej luminarzy było Żydami i chrześcijanami. Stąd pojawiła się nazwa kultura ‘islamska’, bo to termin łączący w jedno wszystkie aspekty etniczne, konfesyjne i antropologiczne w jednej kulturze – islamu¹²¹. W tym

¹¹¹ W. M. Watt, P. Cachia, *Who is an Arab?*, dz. cyt.

¹¹² J. Danecki, *Wstęp*, w: B. Lewis, *Arabowie w historii*, dz. cyt., s. 12.

¹¹³ J. Hathaway, *Arabowie pod panowaniem Osmanów*, dz. cyt., s. 21.

¹¹⁴ W. M. Watt, P. Cachia, *Who is an Arab?*, dz. cyt.

¹¹⁵ M. Allen, *Arabs*, London–New York 2006, s. 1–2.

¹¹⁶ Tamże.

¹¹⁷ Tamże.

¹¹⁸ Tamże, s. 3.

¹¹⁹ M. Allen, dz. cyt., s. 3.

¹²⁰ J. Danecki, *Wstęp*, w: B. Lewis, *Arabowie w historii*, dz. cyt., s. 18.

¹²¹ Tamże.

nurcie mieściła się definicja Rodinson, która nie mogąc sobie poradzić z wyłonieniem charakterystycznych i ekskluzywnych cech ściśle odzwierciedlających ‘Araba’ i ‘arabskość’ zgodnie z europejskimi kryteriami narodu, wspólnoty językowej, czy konfesyjnej (o czym wspomniałem już wyżej), pokusiła się o zdefiniowanie ‘Araba’ jako jednostki, należącej do etnosu (ludu lub narodowości arabskiej), posługującej się jedną z odmian języka arabskiego i uważającej go za swój język naturalny oraz postrzegającej dziedzictwo historyczne i kulturowe określanego mianem Arabowie za swoje. Wśród elementów tego dziedzictwa uwypukliła islam, ale za równie ważną uznała autoidentyfikację z Arabem, poczucie podmiotu do przynależności do tożsamości arabskiej i samoświadomość swojej arabskości¹²². Ta wielopoziomowa konstrukcja przypomina kompozycje odzwierciedlone w obrazach Mauritsa Corneliusa Eschera. Mimo całego krytycyzmu musimy jednak pamiętać, że współcześnie „w kolektywnej świadomości dzisiejszych Arabów, właśnie arabska cywilizacja kalifatu w szerszym znaczeniu tego terminu stanowi wspólne dziedzictwo mające twórczy wpływ na ich życie kulturalne”¹²³. Nie bacząc na trudności metodologiczne ze sformułowaniem pojęcia ‘Arab’ w ujęciu współczesnej nauki, dostrzegamy, że istniała jedność kulturowa plemion arabskich i pewne ich poczucie wspólnej tożsamości, i to jeszcze przed Mahometem: ówczesne plemiona arabskie miały pewną wspólną świadomość kulturową¹²⁴. Wtedy kultura arabska była siłą jednoczącą, nawet

w obliczu braku jedności politycznej¹²⁵, co potwierdzają np. odbywające się dosyć systematycznie przez wiele lat międzyplemienne (czy też może trafniej – ponadplemienne), staroarabskie turnieje poetyckie. Dlatego m.in. pojawiła się (idea Douglasa Mortona Dunlopa) jeszcze inna propozycja definicji ‘arabskości’:

Dlaczego cywilizacja arabska, a nie arabsko-muzułmańska, czy muzułmańska? [...] ‘Arab’ (podobnie jak ‘Rzymski’) wskazuje w szczególny sposób na wiodącą grupę w Wielkim Cesarstwie, którego osiągnięcia kulturowe musimy spróbować opisać, i został wybrany z tego powodu zamiast języka ‘arabskiego’ (jak łacina) ma zastosowanie przede wszystkim do języka Imperium¹²⁶.

Wykazane powyżej trudności, związane z problem naukowej definicji terminu ‘Arab’/‘arabskość’/‘arabski’, stały się – w drugiej połowie w. XX – na tyle znane, że niektórzy badacze podejmowali starania, aby nie podejmować ich w swoich pracach, ewidentnie poświęconych ‘Arabom’. Niektórzy wyjaśniali swoje powody, jak np. Tim Mackintosh-Smith w książce *Arabs. A 3,000-year history of peoples, tribes and empire*:

‘Arab’ to etykieta bardzo szeroka, [...] oznaczała różne rzeczy różnym ludziom w różnym czasie. Znaczenie zmieniało się, wygasało i odradzało się tak często, że mówienie o ‘Arabach’ jest mylące i dlatego ta książka tego nie robi¹²⁷.

¹²² M. Rodinson, *Les Arabes*, dz. cyt., s. 50–51.

¹²³ J. Danecki, *Wstęp*, w: B. Lewis, *Arabowie w historii*, dz. cyt., s. 18.

¹²⁴ W. M. Watt, P. Cachia, *Who is an Arab?*, dz. cyt.

¹²⁵ Tamże.

¹²⁶ D. M. Dunlop, *Arab civilization to AD 1500*, dz. cyt., s. IX.

¹²⁷ T. Mackintosh-Smith, *Arabs. A 3,000-year history of peoples, tribes and empires*, New Haven–London 2019, s. XVI.

Inni przenoszą akcent z ‘Araba’ na ‘arabskość’, a następnie koncentrują zakres swoich rozważań na pewnym aspekcie tejże ‘arabskości’. Tak postąpił m.in. Danecki w *Arabach*¹²⁸, gdzie bada przede wszystkim kulturę arabsko-muzułmańską (tworzoną przecież przez Arabów i nie-Arabów, co zresztą sam podkreśla), a nie ‘Arabów’ jako takich¹²⁹.

8. Wnioski

Zamiast podsumowania – czy kiedykolwiek istniał jeden naród arabski? A jeśli tak – czy kiedykolwiek zamieszkiwał cały obszar: od Atlantyku po Ocean Indyjski?

W Arabii, nazywanej kolebką Arabów, od pradawnych czasów mieszkały różne ludy i etnosy, całe cywilizacje, istnienie niektórych z nich potwierdzają już tylko dane archeologiczne, bo historia starła je już z powierzchni ziemi. Ale krew... pozostaje. W genotypach mieszkańców dzisiejszego Półwyspu Arabskiego znajdujemy pozostałości tych ludów, które, zdawałoby się, już zniknęły. Pierwsze państwo arabskie przeżyło swoje wzloty i upadki, okres arabizowania podbitych mieczem, ich asymilację, różne migracje, a nawet okres podbojów przez inne ludy (Mongolów, Turków). Najpierw termin ‘arab’ najprawdopodobniej oznaczał koczowników (beduinów) z półpustyń i pustyń (czasy Asyryjczyków), później – za szczytu potęgi arabskiej dynastii Umajjadów – oznaczał lud zdobywców, a po upadku tejże zmieniło swoje znaczenie etniczne w społeczne: zaczął raczej oznaczać

‘arabskość’ niż ‘Araba’ i dotyczył kultury (ok. X w.)¹³⁰. Już w XX w. pod pojęciem ‘Arabów’ zaczęto rozumieć grupę spokrewnionych narodów połączonych wspólnym terytorium, językiem i kulturą oraz dążeniem do politycznej niezależności i jedności (doktryna panarabizmu). W nauce zachodniej, po latach 90. XX w., niektórzy badacze zaczęli głosić, że ‘Arabowie’ to dziś „*unicum* narodowe” połączone wspólnym językiem. Przy czym zamieszkują oni nie tylko regiony Arabii, ale są też reprezentowani na całym świecie: w Ameryce Południowej, w Europie, w Azji i Afryce oraz Ameryce Północnej. Szacunkowo stanowią na świecie populację liczącą od 120 milionów do 0,5 miliarda (według różnych źródeł).

Dziś podkreśla się, że we współczesnym *unicum* za czynnik spajający tę wspólnotę uznaje się jedynie język (i jego pismo), bo wśród ‘Arabów’ są wyznawcy kilku konfesji, wielu etnosów i nawet ras. Innego zdania na temat ‘arabskości’ są arabscy nacjonałiści, którzy za ‘Arabie’ uznają te kraje Azji Południowo-Zachodniej, gdzie mówi się po arabsku, dodają do nich Egipt i „cały świat arabski od Maroka do Iranu i Turcji”¹³¹. Danecki podkreśla, iż

Dla Arabów i muzułmanów jest rzeczą naturalną, że przeszłość winna być oglądana przez pryzmat terażniejszości. W kulturze Zachodu racjonalizm każe poszukiwać złudnej prawdy absolutnej. [...] Autorzy arabscy i muzułmańscy zawsze przyjmowali idee swoich przodków tak, jak zostały im przedstawione w źródłach, co znaczyło, że nie sięgali do kontekstu historycznego, więc nie przy-

¹²⁸ J. Danecki, *Arabowie*, dz. cyt.

¹²⁹ „A tymczasem od rozstrzygnięcia związków między arabskością a muzułmańskim charakterem zjawisk kulturowych wiele zależy. Chodzi o to, jak przedstawić trzy wielkie etapy w kulturze świata arabskiego”, J. Danecki, *Arabowie*, dz. cyt., s. 13.

¹³⁰ B. Lewis, *Arabowie w historii*, Warszawa 1995, s. 21.

¹³¹ Tamże.

mowali możliwości projekcji wstecznej.¹³²

Arabowie nie stanowią odrębnej rasy, obecne są wśród ich społeczności różnice kulturowe i socjologiczne, obejmują wiele społeczności etnicznych. Ich jednolita świadomość jest oparta na wspólnocie kulturowej, a nie religijnej¹³³. Nie możemy znaleźć żadnej „ostatecznej” odpowiedzi w naukowych kategoriach obiektywnych, gdyż te są związane nierozzerwalnie z kulturą świata Zachodu: to tu powstała metodologia, terminologia, m.in. definicja tego, co uważamy za etnos, czy – co jest narodem. W świecie bliskowschodnim hierarchia poczucia tożsamości ma inną strukturę i inną w niej wagę: pierwszą jest samoidentyfikacja rodowa, potem przynależność plemienna, klanowa, etniczna, w końcu państwowa

(od czasu uzyskiwania niepodległości przez poszczególne państwa), a nawet terytorialna (np. Palestyńczyk – do niedawna nigdy nie było takiego państwa ani takiego etnosu). Poza tą hierarchią (a właściwie ponad nią) znajduje się tożsamość konfesyjna, dlatego dla dzisiejszych członków tej społeczności ‘Arab’ jest tożsamością umiejscowioną bardziej w kontekście psychologicznym (świadomość, autoidentyfikacja) i społeczno-politycznym. Nie ulega wątpliwości, że definicje tożsamości ‘Araba’ i ‘arabskości’ mają charakter historycznie zmienny. Zdaniem autora, terminy ‘Arab’ i ‘arabskość’ istnieją w dwóch wymiarach kulturowych, i dlatego są względem siebie nieprzystające. Ich znaczenia są odmienne, bo generowane są innymi zapotrzebowaniami.

¹³² J. Danecki, *Arabowie*, dz. cyt., s. 12.

¹³³ Д. Жуковская, *Кто такие арабы?*, w: „История культуры”, https://historicus.ru/kto_takie_arabi/ [dostęp: 5 lutego 2021].

Bibliografia

- Ahmad F., *The Young Turks and the Ottoman Nationalities: Armenians, Greeks, Albanians, Jews, and Arabs 1908–1918*, University of Utah Press, Salt Lake City 2014.
- Allen M., *Arabs*, Bloomsbury Publishing, London–New York 2006.
- Arabowie. Słownik encyklopedyczny*, red. M. M. Dziekan, PWN, Warszawa 2001.
- Бибикова О. П., *Арабы. Историко-этнографические очерки*, АСТ, Москва 2008.
- Bosworth C. E., *The Arabs, Byzantium and Iran. Studies in Early Islamic History and Culture*, Ashgate Publishing Company, Brookfield 1996.
- Danecki J., *Arabowie*, PIW, Warszawa 2001.
- Danecki J., *Kultura islamu. Słownik*, WSzIP, Warszawa 1997.
- Danecki J., *Wstęp*, w: B. Lewis, *Arabowie w historii*, PIW, Warszawa 1995.
- Digard J.-P., *Les Arabes: vus par Maxime Rodinson*, "L'Homme" 1980, t. 20, nr 1, s. 113–116.
- Dunlop D. M., *Arab civilization to AD 1500*, Longman, London–Beirut 1971.
- Dziekan M. M., *Arabowie przed islamem. Narodziny nowej religii*, w: *Bizancjum i Arabowie. Spotkanie cywilizacji VI–VIII wiek*, red. T. Wolińska, P. Filipczak, PWN, Warszawa 2015, s. 47–63.
- Faris N. A., Husajn M.T., *The Crescent In Crisis. An Interpretative Study of the Modern Arab World*, University of Kansas Press, Lawrence 1955.
- Fryzeł T., *Jedność arabska. Idea i rzeczywistość*, WMON, Warszawa 1974.
- Genetic Disorders in the Arab World: United Arab Emirates*, Vol. 1, red. G.O. Tadmouri, A. M. Taleb-al , N. Khaja-al, United Arab Emirates University Press, Dubai 2004.
- Gerges F. A., *Making the Arab World: Nasser, Qutb, and the Clash That Shaped the Middle East*, Princeton University Press, Princeton 2018.
- Hathaway J., *Arabowie pod panowaniem Osmanów, 1516–1800*, współpr. K. K. Barbit, przeł. K. Pachniak, Dialog, Warszawa 2012.
- Hayoun M., *When We Were Arabs: A Jewish Family's Forgotten History*, The New Press, New York 2019.
- Hittie P. K., *Dzieje Arabów*, PWN, Warszawa 1969.
- Hourani A., *Historia Arabów*, Wydawnictwa Narody i Cywilizacje, Gdańsk 2003.
- Hoyland R. G., *Arabia and The Arabs. From the Bronze Age to the coming of Islam*, Routledge, London–New York 2001.
- Kayali H., *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire 1908–1918*, University of California Press, Berkeley–Los Angeles 1997.
- Khalidi R., Anderson L., Muslih M., Simon R.S., *The Origins of Arab Nationalism*, Columbia University Press, New York 1993.
- Khidayer E., *Życie po arabsku*, Prószyński i Ska, Warszawa 2013.
- Lacoste Y., *Le Grand Maghreb, un vaste ensemble géopolitique*, w: *L'Etat du Maghreb*, red. C. de Lacoste-Dujardin, Y. Lacoste, La Découverte, Paris 1991.
- Lewis B., *Arabowie w historii*, PIW, Warszawa 1995.
- Madeyska D., *Historia świata arabskiego. Okres osmański 1516–1920*, WUW, Warszawa 1988.

- Madeyska D., *Historia świata arabskiego. Okres klasyczny od starożytności do końca epoki Umajjadów (750)*, WUW, Warszawa 1999.
- Mackintosh-Smith T., *Arabs. A 3,000-year history of peoples, tribes and empires*, Yale University Press, New Haven–London 2019.
- Mały słownik kultury świata arabskiego*, red. J. Bielawski, WP, Warszawa 1971.
- Rodinson M., *Les Arabes*, Presses universitaires de France, Paris 1979.
- Schlicht A., *Die Araber und Europa. 2000 Jahre gemeinsamer Geschichte*, Kohlhammer, Stuttgart 2008.
- Словарь русского языка*, red. А. П. Евгеньевой, Рус. яз.; Полиграфресурсы, Москва 1999.
- Wien P., *Arab Nationalism: The Politics of History and Culture in the Modern Middle East*, Routledge, London–New York 2017.
- Źródła internetowe**
- Biblia Tysiąclecia*, <https://biblia.deon.pl> [dostęp: 5 lutego 2021].
- Bosworth C. E., *ARAB i. Arabs and Iran in the pre-Islamic period*, w: *Encyclopaedia Iranica*, t. II, cz. 2, s. 201–203, <http://www.iranicaonline.org/articles/arab-i> [dostęp: 5 lutego 2021].
- Magee P., *Review of "Arabia and the Arabs: from the Bronze Age to the coming of Islam"* [New York 2003] by Robert G. Hoyland, w: "Bryn Mawr Classical Review" 2003, <https://bmcr.brynmawr.edu/2003/2003.02.27> [dostęp: 5 lutego 2021].
- New World Encyclopedia*, https://www.newworldencyclopedia.org/entry/Arab#cite_note-13 [dostęp: 5 lutego 2021].
- Овецкий М., <https://proza.ru/avtor/makovetsky2> [dostęp: 31 sierpnia 2018].
- Rodriguez-Flores J. L., Fakhro K., Agosto-Perez F., Ramstetter M. D., Arbiza L., Vincent T. L., Robay A., Malek J. A., Suhre K., Chouchane L., Badii R., Al-Nabet Al-Marri A., Abi Khalil Ch., Zirie M., Jayyousi A., Salit J., Keinan A., Clark A. G., Crystal R. G., Mezey J. G., *Indigenous Arabs are descendants of the earliest split from ancient Eurasian populations*, "Genome Res." 2016, nr 26 (2), s. 151–162, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4728368> [dostęp: 5 lutego 2021].
- Watt W. M., Cachia P., *Who is an Arab?*, https://www.africa.upenn.edu/K-12/Who_16629.html [dostęp: 5 lutego 2021].
- Жуковская Д., *Кто такие арабы?*, w: *История культуры*, <https://historicus.ru/kto-takie-arabi> [dostęp: 5 lutego 2021].

Arab. *Dualis*, czyli zagadka tożsamości

Streszczenie: *Arab. Dualis, czyli zagadka tożsamości* to przeglądowy artykuł poświęcony krytycznej prezentacji stanowisk i perspektyw naukowych z ostatniego stulecia, koncentrujących się na określeniu pojęć ‘Arab’, ‘arabskość’ i ‘arabski’. Po dziś dzień trwają w literaturze przedmiotu próby ich zdefiniowania, mniej lub bardziej obiektywne. Uczni korzystają z dorobku różnych dziedzin i gałęzi nauk oraz ich metod, aby uzyskać zadowalający rezultat. W dorobku naukowym powiele się w tym zakresie wiele mylnych stereotypów i mitycznych aksjomatów, szczególnie często odwołujących się do postromantycznej wizji ‘Araba’ i późniejszych, powojennych ideologicznych stanowisk nagminnie kształtowanych przez czynniki nienaukowe. Zakresem badania objęto wybraną zachodnią literaturę przedmiotu, reprezentuje ona najważniejsze i wpływowe nurty badawcze. Podzielono je na grupy: odwołujące się do wspólnoty dziejów, geograficzno-terytorialnej i tożsamości językowej jako podstawy jedności ‘Arabów’, przy czym uwypuklono badania etymologiczne tytułowego pojęcia. Kolejne zespoły czynników to wspólnota historyczna, tożsamość antropologiczna (w tym genetyczna), prawno-polityczna i społeczno-psychologiczna widziane z punktu widzenia politologii i antropologii kulturowej. Ich granice są płynne, a materiał je ilustrujący został im arbitralnie przydzielony – dla uniknięcia powtórzeń.

Słowa kluczowe: Arab, arabskość, arabski, etnos, tożsamość, autoidentyfikacja, wspólnota kulturowa, wspólnota etniczna, wspólnota językowa, genotyp Araba

Arab. *Dualis*, or the Mystery of Identity

Summary: *Arab. Dualis, or the mystery of identity*, is a review article devoted to the critical presentation of scientific positions and perspectives of the last century, focusing on defining the concepts of ‘Arab’, ‘Arabic’ and ‘Arabic’. To this day, there are attempts to define them, more or less objective, in the literature on the subject. Scientists use the achievements of various fields and branches of science and their methods to obtain satisfactory result. Scientific achievements duplicate many misleading stereotypes and mythical axioms in this respect, often referring to the post-romantic vision of ‘Arab’ and later, post-war ideological positions commonly shaped by non-scientific factors. The scope of the study included selected Western literature on the subject; it represents the most important and influential research trends. They were divided into groups: referring to the common history, geographic and territorial identity, and linguistic identity as the basis of the unity of ‘Arabs’, emphasizing the etymological research of the title concept. The next sets of factors are the historical community, anthropological (including genetic), legal-political, and socio-psychological identity seen from the point of view of political science and cultural anthropology. Their boundaries are fluid, and the material illustrating them has been assigned to them arbitrarily – to avoid repetition.

Key words: Arab, arabic, arabicness, ethnos, identity, self-identification, cultural community, ethnic community, linguistic community, Arab genotype

Zbigniew Landowski:

dr, arabista, absolwent Uniwersytetu Warszawskiego. Specjalizuje się w badaniach nad islamem, muzułmańską Azją Środkową i politycznym wymiarem islamu współczesnego. Adiunkt w Instytucie Historii Uniwersytetu Gdańskiego. Członek Mensy i Royal Asiatic Society. Tłumacz literacki i audiowizualny. Autor książek: *Sufizm* (2010), *Leksykon świata arabskiego* (2008), *Islam – nurty, odłamy* (2008) oraz *Polityczny wymiar islamu we współczesnych konstytucjach* (2013), *Arabistyka w PRL (1945–1990). Narodziny, historia, modernizacja* (2021). Przetłumaczył m.in. *Afaf Lutfi As-Sajjid Marsot* (2009), *Historia Egiptu* (2009), *Z dziejów Polaków w Kazachstanie: 1936-1956* (2006).